

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА**

ФІЛІПОВА Ганна Володимирівна

УДК 39 : 94-051 (477) «1690/1765» (043.3)

**ІСТОРИКО-ПАМ'ЯТКОЗНАВЧИЙ ВИМІР ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ
СПАДЩИНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВНІЧНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ:
НАСЛІДКИ ДІЯЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКИХ УРЯДОВЦІВ (1690–1765 рр.)**

26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі культурної спадщини Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Титова Олена Миколаївна,
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК,
директор

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
Чухліб Тарас Васильович,
Інститут історії України НАН України,
головний науковий співробітник

кандидат історичних наук,
Крайня Ольга Олексіївна,
Національний Києво-Печерський історико-культурний
заповідник,
провідний науковий співробітник

Захист відбудеться «11» жовтня 2018 р. об 15:00 годині на засіданні спеціалізованої Вченої ради К 26.252.01 у Центрі пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (адреса: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (адреса: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19).

Автореферат розіслано «__» серпня 2018 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

А.О. Горькова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Незважаючи на складність сучасних українсько-російських відносин, дослідження культурної спадщини обох країн залишається важливим для розуміння їх історії. Пам'ятки, пов'язані з політико-економічною діяльністю вельмож з оточення царя Петра I, є складовою історико-культурної спадщини Київщини, Сіверщини та Стародубщини. У різний час дані землі входили до різних адміністративно-територіальних одиниць Гетьманщини та Московської держави. Незалежно від цього, автор їх розглядає з точки зору належності до етнічних територій України. У дисертації вивчались пам'ятки та об'єкти історико-культурної спадщини, що перебувають на території Києва (цитаделі Київської фортеці), Ямполь Сумської області, Мглина, Погара, Почапа Брянської області Російської Федерації (РФ) та територія міста Олександрополь в околицях Почапа.

Ці об'єкти, розглянуті у контексті історії та етапності їх формування, відношення до поворотних подій в історії України та її взаємин з російською державністю, класифікації та систематизації даних тощо, окрім інших, мають яскраво виражену соціокультурну функцію. Дана функція має бути виразником комунікативного процесу між пам'яткою та соціумом, особливо – в непростих геополітичних умовах, у яких перебуває сучасна Україна. Звідси впливає додатковий (окрім безсумнівної історико-культурної цінності) фактор необхідності не тільки збереження, консервації та музеєфікації розглянутих об'єктів там, де це не було зроблено, старанного підтримання функціонування та інтеграції до сучасних умов у тих випадках, коли об'єкт вже давно є музеєфікованим, а й популяризації, донесення інформативного потенціалу до широкого загалу споживачів інформації.

Тож, необхідність дослідження теми актуалізовано недостатньою її вивченістю, а також історико-культурною цінністю та інформативним потенціалом обраних для розгляду у дисертації об'єктів історико-культурної спадщини.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою науково-дослідної роботи Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури: «Культурна спадщина у формуванні соціогуманітарного простору в Україні на початку XXI століття» (державний реєстраційний № 0113U000393).

Метою дослідження є комплексне вивчення історії формування та особливостей об'єктів культурної спадщини, пов'язаних з діяльністю російських урядовців на тлі історико-політичних подій початку XVIII ст., встановлення їх сучасного стану, спроби систематизації у межах існуючих у правових системах та науковій практиці класифікаційних схем; внесення пропозицій щодо охорони, збереження, музеєфікації та популяризації даних об'єктів.

Відповідно до означеної мети, запропоновано наступні **завдання дослідження:**

- виявити та ввести до наукового обігу архівні джерела з історії діяльності

урядовців Московського царства (з 1721 р. – Російської імперії) на українських етнічних землях, систематизувати та проаналізувати історіографічний доробок на дану тему;

- подати історичну ретроспективу української політики діячів з оточення Петра I, дослідити історичні передумови формування обраних для розгляду об'єктів;

- виділити основні населені пункти, де у визначений час та внаслідок досліджених історичних процесів виникали чи зазнавали перебудов об'єкти культурної спадщини; прослідкувати етапність їх виникнення на цих теренах;

- розкрити залежність будівничих процесів від діяльності місцевих адміністраторів та інших факторів указанного періоду;

- здійснити класифікацію розглянутих об'єктів культурної спадщини;

- охарактеризувати сучасний стан збереження об'єктів, рівень їх історико-культурної цінності, можливості їх подальшого дослідження та охорони; окреслити проблеми та перспективи; розробити пропозиції щодо вирішення поставлених проблем та позначити подальші напрями можливих досліджень.

Об'єкт дослідження – об'єкти культурної спадщини Гетьманщини, які з'явилися в результаті діяльності вельмож Петра I.

Предметом дослідження є процес формування об'єктів культурної спадщини на територіях володінь російських державних діячів петровської доби в Гетьманській Україні, його передумови, етапність, основні риси та характеристики.

Хронологічні рамки дослідження – часовий проміжок між 1690-ми та 1765 рр. Нижню дату зумовлено періодом перед початком Північної війни 1700–1721 рр., та подіями, що їй передували, у зв'язку з якими увагу російських державних діячів було привернено до України. Верхня дата співвідноситься з остаточним закінченням розслідування Почепської справи, яке завершилося з прийняттям відповідних наказів імператриці Катерини II. В середині заданого хронологічного проміжку виділено окремий період 1709–1727 рр. (між отриманням Меншиковим вотчин на території України в якості нагороди за участь у Полтавській битві до його опали та заслання).

Територіальні межі дослідження – місто Київ і землі Київщини, Сіверщини та Стародубщини (Центральна та Північна Гетьманщина). Кілька міських центрів, де у перше двадцятиліття XVIII ст. відбувалося будівництво, ініційоване російськими державними діячами, зараз належать до території Російської Федерації, хоча з етнічної та історичної точки зору є суто українськими (частини Брянщини, Курщини, Орловщини). Увага у дослідженні акцентується також на містах Почеп, Олександрополь, Мглин, Погар, Ямпіль (Сумська область України). У часи правління Петра I згадані території входили до складу Київського, Ніжинського та Стародубського полків, котрі з 1708 р. номінально увійшли до Московського царства як Київська губернія.

Методологія дослідження у своїй основі була сформована з оглядом на його міждисциплінарний характер, адже об'єкт та предмет дослідження зумовлюють звернення, окрім пам'яткознавства, до політичної, військової,

побутової історії, біографістики тощо. Базою стали методи історичної науки та спеціальної дисципліни – пам'яткознавства. Крім традиційних методів пізнання в межах історичної науки (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний) було використано загальнофілософські та загальнологічні методи. Для розкриття теми формування пам'яток було застосовано категоріально-понятійний апарат історії та пам'яткознавства, а також визначення сучасних теоретичних та правових засад пам'яткоохоронної діяльності.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що:

вперше:

- в українській, російській та світовій історіографії було докладно досліджено, узагальнено та пов'язано з пам'яткоохоронною проблематикою формування вотчин російських вельмож, зокрема князя О. Меншикова, на території України;

- виявлено значний обсяг джерел, які не були введені до наукового обігу, або ж були опубліковані частково в інших контекстах;

- здійснено аналітичний розгляд містобудівної справи на зазначених територіях;

- запропоновано періодизацію формування земельних володінь російських урядовців у Центральній та Північній Гетьманщині;

- виявлено роль полонених шведів у провадженні будівництва київських фортифікацій;

- складено списки адміністраторів, що протягом першої чверті XVIII ст. діяли на означених територіях та впливали на будівничі процеси;

- досліджено ряд унікальних об'єктів культурної спадщини, що раніше не привертало увагу вчених, за можливістю надано їх архітектурні, фортифікаційні або ж інформативні характеристики;

- сформульовано пропозиції щодо їх подальшого вивчення, охорони, збереження та популяризації.

Уточнено:

- датування початку поновлення київської оборонної системи у зв'язку з розгортанням кампаній Північної війни 1700–1721 рр.;

- протікання межуваль російсько-українського прикордоння (Почепської справи);

- роль та значення розглянутих пам'яток у соціокультурному просторі сучасної України.

Практичне значення дисертації виражається у можливості використання основних положень дослідження: при внесенні об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини (РФ); при провадженні різноманітних історичних, археологічних та пам'яткознавчих досліджень, пов'язаних з українсько-російськими стосунками часів правління Петра I, біографіями основних діячів, містобудівними процесами, матеріальною культурою даної епохи; при підготовці узагальнюючих робіт, підручників, науково-методичних посібників, науково-популярних видань,

путівників, буклетів; при підготовці проектів реставрації, консервації, музеєфікації, популяризації зазначених об'єктів; при підготовці лекційних курсів зі спеціальностей «Музеєзнавство. Пам'ятокзнавство» (26.00.05), «Історія України» (07.00.01), «Всесвітня історія» (07.00.02), «Археологія» (07.00.04), «Теорія архітектури, реставрація пам'яток» (18.00.01), «Містобудування та ландшафтна архітектура» (18.00.04).

Особистий внесок дисертанта. Дисертація є самостійно виконаною науковою роботою. Наукові положення, висновки та рекомендації, винесені на захист, одержані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, результати та висновки дисертаційної роботи у 2016–2018 рр. було оприлюднено у формі доповідей та обговорено на 21 конференції. Міжнародні наукові конференції: «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 23–24 березня 2016 р.), «Шевченківська весна» (Київ, 6–8 квітня 2016 р.), «Сіверщина в історії України» (Глухів, 25–27 травня 2016 р.), «Церква-наука-суспільство: питання взаємодії» (Київ, 25 травня–3 червня 2016 р.), «Спаські читання» (Ніжин, Батурич, 21–23 вересня 2016 р.), «Археологія і фортифікація України» (Кам'янець-Подільський, 6 жовтня 2016 р.), «Наукові студії М.І. Сікорського» (Переяслав-Хмельницький, 6–7 жовтня 2016 р.), «Могилянські читання» (Київ, 3–4 грудня 2016 р.), «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 21–22 березня 2017 р.), «Сіверщина в історії України» (Глухів, 25–27 травня 2017 р.), «Церква-наука-суспільство: питання взаємодії» (Київ, 29 травня–3 червня 2017 р.), «Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності» (Київ, 6–7 червня 2017 р.), «Проблеми истории и культуры пограничья: гуманитарное знание и вызовы времени» (Верхньодвінськ, 16 червня 2017 р.), «Могилянські читання» (Київ, 7–8 грудня 2017 р.), «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 21–22 березня 2018 р.), «Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності» (Київ, 7–8 червня 2018 р.).

Всеукраїнські конференції: «Батуричські читання» (Батурич, 6–7 листопада 2016 р.), «Науково-практична конференція НМІУ» (Київ, 7–9 грудня 2016 р.), «Карнабідівські читання» (Чернігів, 20 грудня 2016 р.), «Другі киевознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти» (Київ, 29 березня 2017 р.), Зарембівські наукові читання (Київ, 18 квітня 2017 р.), «Всеукраїнський Музейний форум» (Переяслав-Хмельницький, 3–5 липня 2017 р.).

Публікації. Основні результати дослідження було викладено у 30 публікаціях. З них: 12 праць у наукових фахових виданнях України, 1 – у закордонному виданні, 1 – у фаховому виданні, індексованому у міжнародних наукометричних базах, та 18 таких, що додатково відображають результати дослідження.

Структура роботи зумовлена предметом, метою та завданнями і відповідає їм. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, що поділяються на дванадцять підрозділів, висновків, 5 додатків, бібліографічного списку джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації – 449 сторінок, із них основного тексту – 172

сторінки. Список використаних джерел містить 521 позицію, обсяг додатків – 202 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми, її актуальність, наукове значення роботи. Визначено об'єкт та предмет, методика дослідження, сформульовано мету та завдання, окреслено хронологічні та територіальні межі, визначено наукову новизну, а також практичне значення результатів дослідження, надано відомості щодо апробації його результатів і публікації основних матеріалів дисертації.

Перший розділ «Історіографія, джерельна база та методологічні засади» репрезентує аналіз основного наукового доробку та джерел, що їх було використано у дослідженні, розкриває основи методології, які дозволили вирішити поставлені завдання.

Підрозділ 1.1. «Стан наукової розробки теми» містить аналіз історіографічної бази дослідження. Розгляд публікацій здійснено за проблемно-хронологічним принципом.

Поза хронологічною прямою розглянуто теоретичні та практичні праці з пам'яткознавчої проблематики. Серед теоретичних пам'яткознавчих напрацювань – дослідження С. Заремби, В. Дубровського, П. Боярського, Е. Піскової, Л. Федорової, Л. Гріффена, О. Титової, С. Руденка тощо. Серед практичних – праці В. Вечерського, М. Цапенка, О. Ситкарьової, О. Попельницької, С. Петрова, О. Крайньої, А. Вариводи.

Дореволюційна історіографія (І період – 1830–1890-ті рр., II період – 1900–1910-ті рр.) характеризується помітною неоднорідністю наукових підходів, відсутністю єдиного академічного підходу до матеріалу, компілятивністю багатьох робіт. Та серед наукового доробку цього періоду значне місце посідають інформативні та ґрунтовні праці, що згодом стали класикою історичної науки. Це праці О. Лазаревського, П. Лебединцева, М. Берлінського, митрополита Євгенія (Болховітінова), Філарета (Гумілевського), М. Грушевського, М. Устрялова, С. Соловійова, В. Ключевського, Г. Єсіпова, М. Костомарова, О. Лаппо-Данилевського, П. Пекарського та багатьох інших.

Радянську історіографію (І період – 1920–1941 рр., II період – 1950–1980-ті рр.) характеризує подальший розвиток наукової методології, дроблення векторів студіювання, проте – заідеологізованість бачення, особливо це стосується I періоду. У II період дослідженням підлягає економічне підґрунтя низки історичних процесів, посилюється увага до окремих пам'яток містобудування, їх реставрації та застосування для музейної справи. Виникає інтерес до пам'яток регіонального значення, велику кількість яких було втрачено назавжди під час військових дій. Наряду з московським напрямком важливе місце в історіографічній базі посідає й українська школа. У даних межах розглянуто роботи М. Богословського, Є. Тарле, С. Троїцького, М. Молчанова, В. Городкова,

О. Оглобліна, Т. Мацьківа, Б. Кентржинського, М. Цапенка, Г. Алфєрової, В. Харламова.

У межах сучасної історіографії (1990–2010-ті рр.) розглянуто різноманітні напрями досліджень. До них увійшли роботи В. Смолія, О. Гуржія, Ю. Мицика, О. Сокирка, Т. Чухліба, О. Ковалевської, С. Павленка, Є. Анісімова, Д. Серова, Г. Шебалдіної, М. Павленка, Ю. Беспятых, Н. Калязіної, Б. Григорьєва, О. Беспалова, Т. Лаптевої, Є. Погосян. Характерним для даного етапу є і формування пам'яткознавства в якості самостійної наукової та навчальної дисципліни з власною методологією та теоретичною базою. На відміну від попередніх хронологічних відрізків, у межах яких нами було виділено роботи, що мали умовно пам'яткознавче спрямування, у 1990–2010-х рр. вимальовуються продуктивні напрями теоретичних досліджень, зумовлених актуалізацією пам'яткоохоронної проблематики. Широко розробляється термінологічна площина пам'яткознавства, встановлюються його зв'язки із законодавчими базами, з'являються дослідження, присвячені суто практиці чи теорії даної галузі. Зарубіжні автори (шведські, німецькі та англійські історики ХІХ – початку ХХІ ст.), чії роботи було охарактеризовано в даному розділі: А. Фрюксель, Ф.Ф. Карлсон, Е. Карлсон, З. Шотт, Ф. Бенгтсон, Й. Русен, А. Обєрг, П. Енглунд, Л. Хьюз, Р. Нортон.

Підрозділ 1.2. «Джерельна база». Розглянуто, систематизовано та проаналізовано значний обсяг різноманітних за змістом та формальним характером джерел: писемних (діловодство, актові справи, правова документація, реєстри, приватне листування, щоденникові записи) та зображальних (карти, плани, фотографії пам'яток). В окремі групи виділено неопубліковані архівні документи; документи, повністю чи фрагментарно оприлюднені у науково-дослідницькій та хрестоматійній літературі.

У процесі дослідження було виявлено, оброблено, досліджено та систематизовано документи із зібрань: Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Київ), Російського державного архіву давніх актів (Москва), архіву Інституту історії Російської академії наук в Санкт-Петербурзі, фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, Національного заповідника «Софія Київська», Омського державного історико-краєзнавчого музею (РФ).

Серед опублікованих джерел, застосованих до дослідження: розписні списки Києва та Почєпа, «Поденні записки» Петра І та князя О. Меншикова, матеріали судової справи над О. Меншиковим, записки та щоденники П. Гордона, І.-Г. Корба, Г.-І. фон Кайзерлінга, Ю. Юля, Ч. Вітворта, Ф. Берхгольца, Я. де Лірія-і-Хєріка, О. де ла Мотре, М. Ханєнка, П. Апостола, М.Е. фон Вюртемберга, Ю. Спорє; тогочасні романи, панєгіристична література, політичні памфлєти, матеріали листування Петра І та російських державних діячів, гетьмана І. Мазєпи та гетьманської старшини тощо.

Підрозділ 1.3. «Методологічні засади» подає методологічний комплекс, використаний у роботі. Задля повноцінного і глибокого дослідження, а також

осмислення дисертаційної теми відповідно до поставленої мети і завдань, у роботі було використано багаторівневі методологічні засади. Тема дослідження зумовлює вибір міждисциплінарного підходу до його здійснення, а саме – залучення напрацювань та методів різних наукових дисциплін. Із загальнофілософських методів було використано діалектичний (в основі – пізнання дійсності в її суперечливості, цілісності та поступі); серед методів теоретичного пізнання було використано сходження від абстрактного до конкретного; звертаючись до загальнологічної методології, варто згадати метод синтезу або об'єднання окремо досліджених частин в узагальнене єдине ціле, методи наукового узагальнення, аналізу, абстрагування, індукції та дедукції; важливими для здійснення наукового дослідження стали спеціальні методи, такі як історико-генетичний (або ретроспективний), історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, періодизації, актуалізації. До джерелознавчого виміру роботи було застосовано метод наукової критики джерел, принципи історизму та об'єктивності.

Окрему групу методів, використаних у дослідженні, становлять методи пам'яткознавства як спеціальної наукової дисципліни. Передусім, це власне пам'яткознавчий метод, в основі якого – комплексний аналіз та міждисциплінарне дослідження об'єктів історико-культурної спадщини. Сюди ж можна віднести і визначення понятійно-категоріального апарату, що стосується пам'яткознавчої термінології. Ключовими термінами та поняттями тут є «пам'яткознавство», «культурна спадщина», «об'єкт культурної спадщини», «охорона культурної спадщини», «пам'ятка» тощо.

У другому розділі «**Формування українських вотчин урядовців часів правління Петра I**» досліджено та охарактеризовано передумови і самі процеси поступового захоплення українських етнічних земель державними діячами з оточення царя Петра I після 1709 р. (Полтавська битва), особливості інтеграції цих земель до російських вотчинних господарств, управління та подальшої долі.

Володіння на території України у різний час отримували такі помітні політичні фігури з оточення російського царя як канцлер Г. Головкін, генерал-фельдмаршал Б. Шереметев, київський генерал-губернатор Д. Голіцин, сенатор П. Апраксін, дипломат С. Рагузинський-Владиславич, віце-канцлер та дипломат П. Шафіров, генерал фон Вейсбах, обер-поліцеймистер Санкт-Петербургу А. Девієр. Та користуючись підтримкою царя, власним статусом незмінного фаворита і «правої руки» Петра I, а також енергійністю, здатністю до безперервної політичної діяльності, інгерманландський губернатор князь О. Меншиков дуже скоро відтіснив конкурентів з теренів української політики, розгорнувши на території Гетьманщини загарбницьку активність.

Підрозділ 2.1. «Земельні володіння діячів з оточення Петра I в Україні».

У підрозділі здійснено огляд земельних володінь на українських теренах вищезгаданих державних діячів з оточення Петра I. Також у даній частині дисертації на матеріалах, що стосуються діяльності князя О. Меншикова як одного з найбільш яскравих представників петровської «нової знаті» (котрі провадили активну політико-економічну діяльність на території полків

Гетьманщини часів Північної війни 1700–1721 рр.), розкриваються причини та процес включення певних територій Київського, Ніжинського та Стародубського полків до володінь російських землевласників. Подано інформацію щодо започаткування так званої Почепської справи з перемежувань земель Стародубського полку, наведено приклади претензій О. Меншикова на сепарацію від Московської держави, видання ним універсалів на правах самостійного місцевого правителя.

Підрозділ 2.2. «Організаційні особливості та адміністративний апарат вотчин» розкриває питання адміністрування окреслених територій. Перебування у складі земельних володінь російських державних діячів значно вплинуло на економічний розвиток, соціальні процеси та містобудування на окреслених територіях. Саме адміністративні зміни зумовили ряд процесів, у результаті яких з'явилися чи були перебудовані об'єкти, а внаслідок благочинної діяльності наближених Петра I (за тим само зразком діяли і представники козацької старшини) у ризницях храмів виникали зібрання вотивів.

Також у розділі розглянуто процеси інтеграції полків Гетьманщини до майбутньої Російської імперії, питання незаконності втручання князя Меншикова як губернатора Інгерманландії до управлінських справ Київської, Азовської та інших губерній. Окремо окреслено зміни у статусі міста Почепа, що стало центром, навколо котрого розгорталися події Почепської справи, під час належності до гетьманського двору та переходу до володінь Меншикова. Окрему увагу надано організації управління на місцях і коротким характеристикам життя та діяльності окремих адміністраторів.

Підрозділ 2.3. «Доля вотчин після 1727 р.». Тут викладено систематизовані дані щодо подій, пов'язаних з українськими володіннями князя Меншикова після його опали та заслання у 1727 р. На основі тогочасних документів розкрито ряд характерних судових процесів, викладено інформацію щодо спроб місцевої старшини поновити свій самостійний статус, повернути Магдебурзьке право містам, позбавитися від грабунку та утисків із боку княжих управлінців. Означено, що вказані процеси тривали аж до 1760-х рр., коли імператриця Катерина II остаточно вирішила проблему розформування колишніх величезних вотчинних володінь Меншикова, котрі частково вже перейшли до земельних наділів родини Розумовських.

Тож активність представників оточення царя Петра I в Україні (передусім, мова йде про помітних державних діячів: О. Меншикова, Г. Головкина, Б. Шереметєва тощо) була зумовлена рядом причин. Серед них: протікання першого етапу Великої Північної війни, а особливо – напружений період російсько-шведського протистояння на території України в 1708–1709 рр.; зацікавленість російського царату у поступовому підкоренні Гетьманщини своїм економічним та політичним інтересам; велике значення такого явища як фаворитизм при російському дворі.

У межах розглянутих історичних передумов формування пам'яток, пов'язаних з діяльністю в Україні петровських вельмож, стає можливим виділити таку етапність: початок Північної війни (1700–1709 рр.), що характеризується

дистанційними впливами російського уряду на українські справи; післяполтавський (1709–1711 рр.) період, коли відбулося поступове утвердження на території Гетьманщини перших російських землевласників; тривання Почепської справи (1711–1723 рр.); період розформування найбільших вотчинних господарств російських вельмож на землях України (1723–1765 рр.).

Третій розділ «Об’єкти культурної спадщини, пов’язані з активністю державних діячів кола Петра I в Україні». У даному розділі здійснено спробу звести воєдино розрізнені та досі не узагальнені відомості про формування тих чи інших архітектурних об’єктів, пов’язаних з діяльністю О. Меншикова, а також проаналізувати динаміку їх розвитку, причини понівечення чи знищення, охарактеризувати основні особливості тощо.

Підрозділ 3.1. «Почепське будівництво» розкриває особливості будівельних процесів у Почепі за часів претензій князя О. Меншикова на владу в Гетьманщині. Досліджено формування міських фортифікацій у цей час (укріплення міської частини та фортецю Вали, що виникла під час Північної війни у 1708 р.), міську забудову (вулиці Почепа, складові частини урбанізованої території, церкви, їх приходи, комори). Виявлено, яким чином вплинула на подальший розвиток міста та рішення князя Меншикова щодо його забудови пожежа 1718 р., поступовий розділ власне Почепа з майбутнім Олександрополем.

Об’єднуючим фактором для об’єктів культурної спадщини, що досліджуються, є їх належність до етнічних українських територій, які, у свою чергу, чи увійшли до меж вотчин російських вельмож петровського двору, чи підлягали їх адміністративному інтересу. Російські інтереси на Почепщині відстоювали такі адміністратори, як А. Гудович, Г. Лукін, Г. Синяковський, Я. Ілейко. Згадані у дослідженні об’єкти не тільки виникали у цей період, а й могли піддаватися суттєвим перебудовам – згідно викликам часу. При цьому до досліджених об’єктів відносяться споруди різного характеру та призначення – адміністративні, фортифікаційні, сакральні, проаналізовані у рамках містобудівних комплексів. Тож, у даному розділі здійснено спробу звести воєдино розрізнені та досі не узагальнені відомості про формування тих чи інших архітектурних об’єктів, пов’язаних з діяльністю О. Меншикова, а також проаналізувати динаміку їх розвитку, причини понівечення чи знищення, охарактеризувати основні особливості тощо.

Підрозділ 3.2. «Місто Олександрополь». У підрозділі студіюється історія виникнення, забудови, розвитку та занепаду міста Олександрополя, закладеного О. Меншиковим влітку 1720 р. на березі Судості поряд з Почепом. За дуже короткий термін Олександрополь акумулював у собі як містобудівну, так і виробничу потугу регіону, стрімко розвинувшись із заміської пустки до великого міста з кам’яною забудовою менш ніж за 7 років. Тут виникли полотняні й вітрильні фабрики, сюди було перенесено волосну канцелярію та центр управління українськими вотчинними господарствами князя О. Меншикова. У розділі позначено можливу політично-адміністративну роль Олександрополя, котру він так і не виконав, будучи розореним після опали Меншикова. З огляду на дотичні свідчення про те, що інтереси Меншикова в Україні не обмежувалися

лише економічним аспектом, закладання на території Стародубщини нового міста мало яскраво виражене ідеологічне та політичне значення. Можливо, Олександрополь, на розвиток котрого було кинуте всі зусилля, з часом мав стати адміністративним центром своєрідного політичного утворення («Чернігівського князівства»), на чолі якого планував перебувати сам князь.

Підрозділ 3.3. «Забудова Мглина, Погара та Ямполья» розкриває тему забудови та формування комплексів об'єктів культурної спадщини на територіях указаних міст. Кожне з досліджених міст мало власну історію формування пам'яток та стосунки з російською владою. В адміністративній структурі цих міст справи вели такі представники княжої управлінської системи, як М. Таріцин, І. Чернцов, А. Соколовський. Місто Мглин у часи урядування Меншикова являло собою сотенний центр. Хоча сотенне містечко Погар формально і не входило до володінь Меншикова у Стародубському полку, він періодично звертав свою увагу на питання тутешнього управління, зупинявся тут під час свого ревізійного огляду. У складі Ніжинського полку володіння Меншикова були яскраво представлені саме містом Ямполем та його околицями.

До переліку розглянутих об'єктів входять також природничі, а саме: урочище Кремлянська дача, колишні заповідні ліси, що належали до Ямпільських маєностей Меншикова.

Підрозділ 3.4. «Київські пам'ятки часів Північної війни». У цій частині дисертації розкривається ряд актуальних питань відносно виникнення київських пам'яток у часи Північної війни та втручання до міських адміністративних справ вельмож з російської владної верхівки часів правління Петра І. Обґрунтовано вживання терміну «пам'ятка» для київських об'єктів, передумови та початок укріплення міста до початку військового протистояння зі Швецією не з 1706, а з 1700 р. (протягом Північної війни будівельні роботи на території Києва велися у 1700, 1702, 1704, 1706, 1707, 1709, 1711, 1713, 1715 рр.), надано матеріали відносно деяких маловідомих інженерів, що працювали над даними проектами (Лямот де Шампі, Е. Гофман). На основі нововиявленого листування розкрито участь О. Меншикова у забезпеченні Києво-Печерської лаври дзвонами після нищівної пожежі 1718 р., зв'язки князя з місцевою елітою. Досліджено його благодійницькі вклади до ризниці Успенського собору.

Окрему частину підрозділу присвячено ролі у міському будівництві полонених шведів, які перебували на території Києва у 1706–1711 рр.

Четвертий розділ. «Перспективи подальшого дослідження, збереження та використання об'єктів культурної спадщини». Оскільки розглянуті у дисертації об'єкти розподілено між територіями двох сучасних держав: України та РФ, необхідним є розгляд та урахування правових баз пам'яткоохоронної справи обох країн, не зважаючи на сповнені протиріччя політичні стосунки. Другою необхідною ланкою для повноцінного студіювання питань, пов'язаних зі збереженням та дослідженням зазначених пам'яток, є інтегрування основних їх характеристик до меж певних класифікаційних систем. У даному розділі окреслено коло питань, що мають стосунок до сформульованої проблематики: існування пам'яток, розташованих на територіях України та РФ, у сучасних

умовах, загальні проблеми, пов'язані з деякими законодавчими засадами України та РФ, а також – з недостатністю суто наукового вивчення.

Підрозділ 4.1. «Окремі аспекти пам'яткоохоронної справи в Україні та Російській Федерації та наукова класифікація об'єктів культурної спадщини часу правління Петра I на українських теренах». Подано коротке порівняння основних законодавчих засад пам'яткоохоронної справи у Російській Федерації та Україні, надано відомості щодо офіційного охоронного статусу (або його відсутності) розглянутих пам'яток.

До найбільш нагальних проблемних сфер охорони пам'яток українсько-російського порубіжжя, недостатньо однозначно висвітлених у законодавствах України та РФ, відноситься збереження об'єктів історико-культурної спадщини на прикордонних землях в актуальних складних геополітичних умовах. Значно ускладнюється збереження пам'яток, розкиданих суміжними територіями двох держав, і недостатня пропрацьованість нормативної бази та порядку включення об'єктів історико-культурної спадщини до державних реєстрів. Одним і тим самим пам'яткам можуть присвоюватися різні номери у межах різних категорій (археологія, історія, архітектура). Подекуди це створює враження збільшення їх кількості, проте в реальності це не відповідає дійсності. Найгірше структуровано порядок обліку пам'яток містобудування й архітектури, а також – садово-паркового мистецтва і ландшафту, що прямо стосується об'єктів, розглянутих у дисертації. Це породжує непотрібні дублювання та множення номерів, однобоких характеристик тощо. Тож, серед об'єктів культурної спадщини, розташованих на території України, що розглядаються у межах дослідження, до Державного реєстру нерухомих пам'яток України було внесено лише один (Земляні укріплення цитаделі Київської фортеці з бастіонами (Печерська фортеця у Києві). Зі згаданих у дослідженні пам'яток, розташованих переважно на території сучасної Брянської області Російської Федерації, далеко не всі було зараховано до реєстру (Верхній сад у Почепі). Рештки міста Олександрополь, місця, де розташовувалися палацові комплекси у Почепі, залишки фортифікацій Мглина не мають офіційного статусу пам'ятки. На території міста Почеп до реєстру внесено всього дві пам'ятки архітектури: Воскресенську та Іллінську церкви. Навколо Мглина у реєстрі перебувають тільки братські могили часів Другої світової війни, у межах Погару офіційно затверджених у такому статусі пам'яток взагалі немає.

До інших проблемних питань, пов'язаних з охороною пам'яток на зазначених територіях, можна віднести суттєве звуження у 2010 р. списку історичних міст та поселень РФ, недостатні об'єми застосування сучасних методів картографування у складанні української бази об'єктів історико-культурної спадщини, а також – довготривалість та неоднорідність розгалуженого процесу формування пам'яткоохоронного законодавства обох держав.

Також у підрозділі на основі теоретичних напрацювань таких дослідників як В. Дубровський, П. Боярський, С. Заремба, Е. Піскова, Л. Федорова, Л. Гріффен, О. Титова, С. Руденко подано варіанти класифікації пам'яток

петровської епохи на території України та зазначено важливість подальших розробок даного питання.

Підрозділ 4.2. «Проблеми збереження та використання об'єктів культурної спадщини». Викладено основні актуальні проблеми дослідження та збереження розглянутих у студії об'єктів культурної спадщини та пам'яток. Ускладнення відносин України з РФ не тільки посилює актуалізацію дослідження ряду пам'яток, що відображає ці взаємини у 300-річній ретроспективі, а й створило ряд проблем, які становлять певну загрозу такому дослідженню, не говорячи вже про об'єктивну обробку інформації та її популяризацію. Історія значної частини перерахованих вище об'єктів є вивченою доволі поверхнево і потребує значного наукового студіювання у подальшому та перегляду помилкових і застарілих підходів, що є такими значною мірою якраз через відсутність систематизовано досліджених обсягів інформації, введеної до загальнонаукового обігу. Це саме стосується і пошуку наукових обґрунтувань для реставраційних робіт. Систематичного археологічного дослідження більшої частини перерахованих об'єктів не проводилося, розлогої ж інформації про поодинокі розвідки поки що не було знайдено.

Згідно з викладеним вище матеріалом, висунуто ряд пропозицій щодо збереження, музеєфікації та популяризації досліджуваних об'єктів культурної спадщини.

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено комплексне дослідження пам'яток на етнічних українських землях, пов'язаних з діяльністю урядовців Московського царства, а згодом – Російської імперії.

1. Тема не знайшла комплексного аналізу у попередньому історіографічному доробку, а джерельна база потребує масштабного осмислення. При загальному високому рівні вивчення як періоду царювання Петра I в Росії, так і доби гетьманування І. Мазепи та І. Скоропадського в Україні не існує узагальнюючих праць, які б висвітлювали стосунки російських вельмож з Гетьманщиною на рівні адміністрування та землеволодіння. Майже зовсім не представлено дане коло питань у пам'яткоохоронній сфері. Нами виявлено, оброблено, опубліковано та введено до наукового обігу значну кількість маловідомих джерел.

2. В основі «колонізації» російськими вельможами зазначених частин Гетьманщини була перемога росіян над шведами під Полтавою. На чолі активних та амбітних російських державних діячів став князь О. Меншиков, який загалом був знаковою постаттю у взаєминах Гетьманської держави з Росією.

3. Прослідковано етапність формування земельних володінь російських вельмож на територіях Київського, Ніжинського та Стародубського полків, що знаходиться у відповідності до масштабного процесу поступової інтеграції Гетьманської держави до Московської держави. Перший етап – початок Північної війни (1700–1709 рр.). Другий – післяполтавський (1709–1711 рр.). Третій етап – тривання Почепської справи (1711–1723 рр.). Четвертий етап – період

розформування найбільших вотчинних господарств російських державних діячів на землях Центральної та Північної Гетьманщини (1723–1765 рр.).

4. У дисертації досліджено будівництва, особливості вотчинного управління, економічні процеси на теренах земельних володінь російських державних діячів в Україні: О. Меншикова, Г. Головіна, П. Шафірова, Б. Шереметева, А. Девієра тощо. Серед адміністраторів, чия діяльність становить важливість: А. Гудович, Г. Лукін, Я. Ілейко, Ф. Матановський, Г. Синяковський, М. Таріцин, І. Чернцов.

5. Доведено, що чільну роль у формуванні об'єктів культурної спадщини відіграла так звана Почепська справа, що зумовила постійну увагу російської імперської владної верхівки до Гетьманщини після завершення першого етапу Північної війни (1709 р.).

6. На території сучасного міста Почепа, Олександрополя у незадовільному стані перебувають рештки унікальних об'єктів культурної спадщини періоду правління Петра I, які є майже не дослідженими з наукової точки зору і потребують уваги науковців для розкриття їх інформативного потенціалу та набуття статусу пам'яток. Особливо це стосується залишків садово-паркового комплексу у центрі Почепа, фортеці Вали та території, де розташовувався Олександрополь, де стан збереження є незадовільним.

7. Київ почав укріплюватися на початку Північної війни на основі оборонних систем, що поновлювались раніше (1690-ті–1700 рр.), а 1706 р., коли було закладено цитадель нового зразка, став лише етапом, а не початком даного процесу. З 1706–1711 рр. до 1711–1712 рр. на будівельних роботах були задіяні полонені шведи.

8. Базуючись на розгляді пам'яткоохоронного законодавства України та Російської Федерації здійснено аналіз офіційного статусу зазначених об'єктів. Можна констатувати: пам'яткоохоронцям необхідно надати охоронний статус значній кількості об'єктів у вибірці – як на території України (об'єкти культурної спадщини Ямполь), так і в Росії (історичний центр Почепа, залишки барокового паркового ансамблю Верхній Сад (або Парк), залишки міста Олександрополь, об'єкти культурної спадщини Мглина та Погара).

9. Дослідження дає підстави заявити, що стан пам'яток, внесених до державних реєстрів України і РФ, часто не відповідає їх статусу і поступово погіршується.

10. Рекомендації з розв'язання проблем, пов'язаних із сучасним станом збереженості досліджуваних об'єктів, мають спиратися на провідну наукову методологію. Їх орієнтовано на поглиблення об'єктивного дослідження, розвиток туристичного сектору, а також збереження культурних цінностей в умовах російсько-українського військового та політичного протистояння.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

1. Філіпова Г.В. «Протекціант» князя Меншикова Яків Ілейко: обличчя російської адміністрації в Україні після Північної війни // Наукові записки з Української історії. Переяслав-Хмельницький, 2016. №38. С. 45–51.
2. Філіпова Г.В. До листування І.С. Мазепи з О.Д. Меншиковим у 1704–1705 роках (один з батуринських листів гетьмана) // Ніжинська старовина. Ніжин-Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. №22(25). С. 73–77.
3. Філіпова Г.В. Укріплення Києва напередодні Північної війни: проект Лямота де Шампі // Питання історії науки і техніки. К., 2016. № 3. С. 12–18.
4. Філіпова Г.В. Доля маєтків родини Биковських в Києві після епідемії чуми 1710 року та «будинок Петра І» // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. № 30. С. 240–247.
5. Філіпова Г.В. Відправлення шведських військовополонених з Києва до Ніжина в 1709 році // Ніжинська старовина. Ніжин-Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. № 23(26). С. 73–77.
6. Філіпова Г.В. «Українська ревізія» князя О.Д. Меншикова 1720 р. // Сіверщина в історії України. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. № 10. С. 165–168.
7. Філіпова Г.В. Земельні стосунки стародубської старшини з князем О.Д. Меншиковим на прикладі володінь А.Ю. Лизогуба // Матеріали Міжнародної наукової конференції, посвященої 200-літтю Е.І. Храповицького «Проблеми історії і культури пограниччя: гуманитарне знання і виклики часу» (Верхнедвінськ, 30 травня, 16 червня 2017 р.). Мінськ: Белнаучкіна, 2017. С. 171–176.
8. Філіпова Г.В. Місто Олександрополь: забута «столиця» князя О.Д. Меншикова // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. № 31. С. 218–226.
9. Філіпова Г.В. Київ та полонені шведи часів Північної війни: запитання та маловідомі факти // Сіверянський літопис. Чернігів, 2017. № 6 (138), 2017. С. 20–28.
10. Філіпова Г.В. Про походження Марії Леонтєвої (Еварлакової) – дружини київського генерал-губернатора Михайла Леонтєва. Етнічна історія народів Європи. К., 2018. Вип. 54 (1). С. 69–72.
11. Філіпова Г.В. Організаційні особливості та адміністративний апарат земельних володінь князя О. Меншикова в Україні // Сіверянський літопис. Чернігів, 2018. № 1 (139), 2018. С. 24–32.
12. Філіпова Г.В. Андрій Гудович – довірена особа князя Олександра Меншикова (Біографічний нарис) / Г.В. Філіпова // Український історичний збірник. №20(1), 2018. С. 63–75.

13. Філіпова Г.В. Проблеми збереження та використання пам'яток, пов'язаних з активністю державних діячів часів Петра I в Україні // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2018. № 33. С. 61–72.

Публікації, які додатково висвітлюють результати дослідження

14. Філіпова Г.В. Нарис з життя Ямполя першої половини XVIII століття (за матеріалами тогочасних судових справ // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Матеріали XXV Міжнародної науково-практичної конференції. Збірник наукових статей. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2016. № 25. С. 340–343.

15. Філіпова Г.В. Партизанська війна в Україні часів Північної війни // Матеріали конференції Шевченківська весна. Історія (6–8 квітня 2016 р.). К., 2016. С. 109–111.

16. Філіпова Г.В. Дві Марії-Магдалини Мокієвські – ігумені Вознесенського дівочого монастиря в Києві // Матеріали Чотирнадцятої конференції «Церква-наука-суспільство: питання взаємодії» (Київ, 25 травня–3 червня 2016 р.). К., 2016. С. 178–180.

17. Філіпова Г.В. Вплив особистості Карла XII на політичні події Сіверщини в 1708–1709 роках // Сіверщина в історії України. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2016. №9. С. 235–238.

18. Філіпова Г.В. Роль О. Меншикова в розбудові Києва в першій половині XVIII століття (на прикладі пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника) // Науковий вісник Національного музею історії України. К: Національний музей історії України, 2016. Вип. 1, частина 1. С. 240–243.

19. Філіпова Г.В. Забудова монастирського містечка на Печерську за даними переписів у 1715–1720 роках, проведених у зв'язку з реєстрацією старообрядців // Могилянські читання. Музейництво і пам'яткоохоронна справа України: традиції та виклики сьогодення. Збірник наукових праць. К.: Видавництво «Фенікс», 2016. С. 101–104.

20. Філіпова Г.В. Візит Петра I до Києва та побудова Печерської фортеці очима Феофана Прокоповича // Збірник матеріалів IV науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячена 50 річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського «Археологія і фортифікація України». Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. С. 370–372.

21. Філіпова Г.В. Конфлікт князя О.Д. Меншикова з бакланським сотником Антипом Соколовським // Батуринська старовина. Збірник наукових праць. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2017. Вип. 6(10). С. 82–86.

22. Філіпова Г.В. Роль київських монастирів у політичній ідеології царівни Софії Олексіївни: благодійництво та розбудова // Карнабідівські читання. Збірник

наукових праць. Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2017. Вип. 3. С. 424 – 432.

23. Філіпова Г.В. Візити гетьмана Мазепи до Москви в 1689 та 1698 роках: політичний та побутовий аспект // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Матеріали XXVI Міжнародної науково-практичної конференції. Збірник наукових статей. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. №26. С. 19–25.

24. Філіпова Г. В. Почепські церкви у часи належності міста до вотчин князя О.Д. Меншикова // Матеріали Чотирнадцятої конференції «Церква-наука-суспільство: питання взаємодії» (Київ, 29 травня–3 червня 2017 р.). К., 2017. С. 59–61.

25. Філіпова Г.В. «Стовп з п'ятьма спицями»: українські легенди про князя О.Д. Меншикова та їх пам'яткознавче підґрунтя // Матеріали конференції «Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності» (Київ, 6–7 червня 2017 р.). К.: НАКККіМ, Асоціація реставраторів України, Видавець Олег Філюк, 2017. Т. II. С. 304–307.

26. Філіпова Г. В. Оборонні проекти Києва напередодні та під час Північної війни 1700–1721 років // Матеріали Шостих Всеукраїнських Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції» (Київ, 18 квітня 2017). К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. С. 89–95.

27. Філіпова Г.В. Пам'ятки на етнічних українських землях, пов'язані з діяльністю князя О.Д. Меншикова // Матеріали науково-практичної конференції Всеукраїнський Музейний форум. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 323–326.

28. Філіпова Г.В. «Київська група» полонених шведів Карла XII та Максиміліан Вюртемберзький // Другі Києвознавчі читання: історія та етнокультура. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Другі киевознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти». Київ, 29 березня 2017 року. К.: «Фоліант», 2017. С. 217–221.

29. Філіпова Г.В. Київ та «atra mors»: чума в місті на початку XVIII століття // Могилянські читання. Музейництво і пам'яткоохоронна справа України: традиції та виклики сьогодення. Збірник наукових праць. К.: Видавництво «Фенікс», 2017. С. 105–109.

30. Філіпова Г.В. Резонанс навколо пожежі Києво-Печерської Лаври 1718 року за матеріалами фондів ЦДІАК та ІР НБУВ // Переяславіка. Наукові записки. Збірник наукових статей. Міжнародна історико-краєзнавча конференція «Наукові студії М.І. Сікорського». Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 12(14). С. 509–51.

АНОТАЦІЯ

Філіпова Г.В. Історико-пам'яткознавчий вимір об'єктів культурної спадщини Центральної та Північної Гетьманщини: наслідки діяльності російських урядовців (1690–1765 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05 – Музезнавство. Пам'яткознавство. – Центр пам'яткознавства НАН України Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ, 2018.

Дисертація присвячена актуальній науковій проблемі дослідження історико-пам'яткознавчого виміру побутування об'єктів культурної спадщини на етнічних українських територіях, де провадили свою активність російські державні діячі часів правління Петра I, а також – забезпеченню охорони та збереження означених об'єктів історико-культурної спадщини двох країн. Вперше в українській, російській та зарубіжній історіографії було докладно досліджено, узагальнено та пов'язано з пам'яткоохоронною проблематикою формування вотчин російських вельмож, зокрема, князя О. Меншикова, на території Гетьманщини. Також було виявлено значний обсяг джерел, які не були введені до наукового обігу, або ж були опубліковані частково в інших контекстах, здійснено аналітичний розгляд містобудівної справи на згаданих територіях, розкрито роль полонених шведів у будівництві київських фортифікацій під началом російських державців. У дисертації досліджено ряд унікальних об'єктів культурної спадщини, що раніше не привертати увагу вчених, за можливістю надано їх архітектурні, фортифікаційні, або ж інформативні характеристики; сформульовано пропозиції та рекомендації щодо їх подальшого вивчення, охорони, збереження та популяризації.

Ключові слова: об'єкти історико-культурної спадщини, фортифікація, пам'ятки містобудування, історичний ландшафт, Росія часів Петра I, Північна війна 1700–1721 рр., Почепська справа, князь О. Меншиков, Центральна та Північна Гетьманщина, українські етнічні землі.

АННОТАЦІЯ

Филипова А.В. Историко-памятниковедческое измерение объектов культурного наследия Центральной и Северной Гетманщины: последствия деятельности русских чиновников (1690–1765). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 26.00.05 – Музееведение. Памятниковедение. – Центр памятниковедения НАН Украины и Украинского общества охраны памятников истории и культуры, Киев, 2018.

Диссертация посвящена актуальной научной проблеме исследования историко-памятниковедческого измерения бытования объектов культурного наследия на этнических украинских территориях, где проявляли активность русские государственные деятели периода правления Петра I, а также – обеспечению охраны и сохранения указанных объектов культурного наследия двух стран. Впервые в украинской, русской и зарубежной историографии было подробно исследовано, обобщено и связано с памятниковоохранной проблематикой формирование вотчин русских вельмож, в частности князя А. Меншикова, на территории Гетманщины. Также был обнаружен значительный объем источников, не введенных в научный оборот или же опубликованных частично в

других контекстах, проведен аналитический обзор градостроительного дела на упомянутых территориях, сформулирована роль пленных шведов в строительстве киевских фортификаций под началом русских государственных деятелей. В диссертации исследован ряд уникальных объектов культурного наследия, ранее не привлекавших внимание ученых, по возможности, приведены их архитектурные, фортификационные или же информативные характеристики; сформулированы предложения и рекомендации относительно их дальнейшего изучения, охраны, сохранения и популяризации.

Ключевые слова: объекты историко-культурного наследия, фортификация, памятники градостроительства, исторический ландшафт, Россия времен Петра I, Северная война 1700–1721 гг., Почепское дело, князь А. Меншиков, Центральная и Северная Гетманщина, украинские этнические земли.

ABSTRACT

Filipova H.V. Historical and monumentological dimension of objects of cultural heritage in the Central and Northern Hetmanate: consequences of the Russian officials' activities (1690–1765). – Manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences, specialty 26.00.05 – Museology. Monument Studies. – Center of monuments NAS of Ukraine, Ukrainian Society for Protection of Historical and Cultural Monuments, Kyiv, 2018.

The thesis is devoted to the topical scientific problem of researching historical and monumentological fields of the existence of immovable monuments of the Central and Northern Hetmanate (ethnic Ukrainian territories), where state officials of Peter I's Russia conducted their activities, as well as ensuring the protection and preservation of the mentioned monuments as objects of cultural heritage.

The scientific novelty of the research is that for the first time in Ukrainian and Russian historiography, the formation of the estates of Russian nobles, particularly A. Menshikov in the territory of the Left Bank Ukraine, was studied, generalized and connected with the monumental protection issues. A significant amount of sources that have not been put into scientific circulation or have been published in part in other contexts have been discovered. Also in the thesis was carried out an analytical examination of urban planning in the mentioned territories, the role of captured Swedes in the construction of fortifications in Kyiv under the command of Russian statesmen was pointed out, a number of unique monuments that had not previously attracted the attention of scientists, as far as possible presented their architectural, fortification or informative characteristics. Finally, propositions were formulated regarding their further study, protection, preservation and popularization. It's results and main provisions can be used: when placing objects in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine and the Unified State Register of Objects of Culture Heritage (Russia), when carrying out various historical, archaeological and monumental studies

related to the Ukrainian-Russian relations during the reign of Peter I, biographies of the main historical figures, town-planning processes, material culture of the time, in the preparation of generalizing works, textbooks, scientific and methodological aids, popular science publications, guidebooks, booklets; when forming projects for restoration, conservation, museumification, popularization of designated objects, when preparing lecture courses.

Most attention was paid to the study of history, the main features of the current state and problems of protection and preservation of the remains of the palace and park complexes in Pochep, as well as the city of Alexandropol on its modern outskirts. It is established that in this region in the unsatisfactory state remain the remains of unique monuments of the Peter I's era, which were practically not subjected to scientific research and require the attention of scientists. Based on the consideration of certain problem aspects of the protection legislation of Ukraine and the Russian Federation, the official status of the objects, their stay on the state register is analyzed. It was concluded that there was insufficient attention from the state and the need to assign protection status to more than half of the monuments in the sample – both in Ukraine (the cultural layer of Yampol) and in Russia (the cultural layer of the Pochep center, the remains of the baroque park ensemble Upper Park, the remains of Alexandropol, cultural objects of Mglin and Pogar). It has been established (so far on the basis of theoretical studies) that the state of monuments made to the state registers of two countries, most often does not correspond to their status and is gradually deteriorating.

Key words: objects of cultural heritage, fortification, monuments of town planning, historical landscape, Russia in the epoch of Peter I, 1700–1721 Northern War, Pochep case, prince A. Menshikov, Central and Northern Hetmanate, Ukrainian ethnic lands.